

POVEZANOST LEKSIČKE I SINTAKTIČKE SEMANTIKE (SINKRONIJSKO-POREDBENA ANALIZA)¹

Semantička struktura rečenice (dalje u tekstu SSR) je pojava iz područja jezika. Njezini nositelji ili reprezentanti su riječi u određenoj morfološkoj i sintaktičkoj realizaciji, koje u rečeničnoj shemi povezuju određeni odnosi. Osnovu SSR vidimo u kategoriji odnosa, ako odnos shvaćamo u skladu s V. M. Solncevim kao „određenu vrstu veze, ovisnosti i međusobnog djelovanja među elementima“ (Solncev 1981: 21).

Prije uvrštenja u rečenicu riječi su elementi leksičkoga sustava jezika. Na osnovi *komponentne* analize možemo u njihovom leksičkom značenju izdvojiti kategorijske, subkategorijske i individualne ili specifične semove. U području leksičkoga značenja situaciju uz ostalo komplicira i postojanje polisemantičnih riječi i homonima. Tek uvrštenjem riječi u rečenicu, a time i u međusobne odnose sa značenjima drugih riječi, polisemantična ili homonimna riječ postaje jednoznačnom ne samo s gledišta svoga sintaktičkoga, nego i s gledišta svoga leksičkoga značenja. Neke autore to navodi na zaključak da značenje riječi izvan rečenice ne postoji. Lexičko značenje riječi kao potencijalnu jedinicu vidi na primjer S. D. Kacnel'son kada navodi da su „riječi i njihova značenja u svome odnosu prema svijesti i prema realnoj stvarnosti posredovane rečenicom, a izvan rečenice su samo potencijalne jedinice“ (Kacnel'son 1972: 140).

Međutim, i prije uvrštenja u rečenicu riječ ima takva svojstva koja je predodređuju za ispunjavanje određenih, a ne bilo kojih funkcija u rečenici. U skladu s V. M. Solnecovim nazivamo ih **sustavotvornim svojstvima**. Problem je u tome što riječ u rečenici opet može izvršavati više funkcija koje se međusobno djelomično ili potpuno značenjski razlikuju. U skladu s leksikološkom terminologijom mogli bismo i na razini sintakse govoriti o sintaktičkoj polisemiji ili homonimiji članova rečeničnih struktura. Pritom mislimo npr. na imenice, koje u rečenici mogu biti u funkciji subjekta, objekta, atributa ili priložne oznake ili u međusobno homonimnim odnosima. U okviru tih osnovnih sintaktičkih značenja mogu onda dobiti različite značenjske specifikacije, koje su međusobno u polisemnom odnosu. Na primjer kod aktivnog subjekta se konkretno u našoj teoriji radi o specifikacijama **aktor, procesor, kauzator ili realizator** (Tibenská 1991).

Svojstva koja predodređuju riječ za izvršavanje određenih sintaktičkih funkcija proizlaze prije svega iz kategorijskih i subkategorijskih semova u njezinu leksičkom značenju, na osnovi kojih se riječi svrstavaju u pojedine vrste u okviru leksičkoga i morfološkoga sustava konkretnoga jezika. Pri uporabi riječi u konkretnoj rečenici se, pod utjecajem odnosa s drugim leksemima, t.j. zbog utjecaja sintaktičkih odnosa, neki od tih semova aktualiziraju, funkcionalno iskorištavaju, a drugi se prema riječima V. G. Gaka „gase“ (Gak 1976).

¹ Članak je proširen i dopunjen hrvatska verzija izlaganja koje je pod istim naslovom (Vzťah lexikálnej a syntaktickej sémantiky) održano na međunarodnom znanstvenom skupu Lexikálna sémantika a derivatológia, organiziranom povodom jubileja J. Furdíka 5. prosinca 2000. godine u Prešovu.

Demonstrirajmo to na leksemu *chlapec*: njegov kategorijski sem je sem „samostalno postojeća supstancija“. Subkategorijski semi su semi „konkretnost“, „općenitost“, „životnost“, „osoba“, „muški spol“. Iz kombinacije sema „životnost“ i „osoba“ proizlazi da je posrijedi „živo biće koje je sposobno aktivno misliti i djelovati“. Uspoređivanjem rečenica *Chlapec pláva* i *Chlapec spadol (zo schodov)* utvrđujemo da se samo u prvoj od njih sem „živo biće koje je sposobno misliti i djelovati“ rabi funkcionalno. Uvrštenjem u rečenicu *Chlapec pláva* (češ. *Chlapec plave*; polj. *Chłopiec pływa*; hrv. *Dječak pliva*; njem. *Der Junge schwimmt*), tj. u sustav koji je nastao pod utjecajem odnosa prema predikatu *plávať*, leksem *chlapec* postaje subjektom s aktivnom specifikacijom **procesor**. Riječ je o supstanciji, koja aktivno, u slučaju živoga bića djelovanjem volje, sama sebe uvodi u djelatnost. Leksija *plávať* je u toj rečenici predikat s aktivnom, radnom specifikacijom **proces**. Naime, u odnosu prema subjektu *chlapec* iz njezinoga se leksičkoga značenja aktivirao kategorijski sem „dinamičko obilježje supstancije“ i subkategorijski semovi „djelatnost“, konkretno „kretanje“ i „aktivnost“.

U rečenici *Chlapec spadol (zo schodov)* (češ. *Chlapec spadl ze schodů*; polj. *Chłopiec spadł ze schodów*; hrv. *Dječak je pao sa stuba*; njem. *Der Junge schtürzte von der Treppe*) kod leksema *chlapec* funkcionalno se neće primijeniti (u terminologiji V. G. Gaka „ugasnut će“) subkategorijski sem „živo biće sposobno za aktivnu djelatnost“. Tu će se primijeniti samo njezin kategorijski sem „samostalno postojeća supstancija“, kao i individualni sem „supstancija podložna sili teže“. Riječ je o jednakim semovima, kakve nalazimo kod neživotne imenice *listy* u rečenici *Listy spadli (zo stromov)*. Predikat je u obje rečenice jednak, specificiran kao **neaktivni proces**. I iako se imenica *chlapec* s jedne strane i *listy* s druge strane razlikuju po leksički važnom subkategorijskom semu „živa supstancija sposobna za aktivnu, dakle svjesnu djelatnost“ – „neživa supstancija nesposobna za aktivnu djelatnost“, u navedenim rečenicama te imenice uvrštenjem u sintaktičke odnose s neaktivnim predikatom *spadnúť (pasti)* postaju subjekt s jednakom neaktivnom specifikacijom **nositelj procesa**.

Različitost semova „živa supstancija sposobna za aktivnu, dakle svjesnu djelatnost“ – „neživa supstancija nesposobna za aktivnu djelatnost“ neće se sintaktički ostvariti ni u paru rečenica *Chlapec pláva. – Loď pláva.* (češ. *Loď pluje*; polj. *Statek płnie*; hrv. *Brod plovi*; njem. *Der Schiff schwimmt*). U navedenom paru rečenica subjekt ima jednaku aktivnu (*agensnu*) specifikaciju **procesor**. Predikatno značenje glagola je aktivnost, radnja koja ne prelazi na drugu supstanciju, dakle **proces**. S gledišta jezičnoga oblikovanja navedenih situacija semantički je važno da su obje supstancije, dakle *chlapec* i *loď*, izvori energije koja je potrebna za ostvarenje procesa *plávania*. I upravo sem „izvor energije“ „oživljava“ u imenicama *chlapec* i *loď* u spomenutim rečenicama.

U paru rečenica *Chlapec pláva – Loď pláva* razlika se očituje samo leksički. Ako pliva živo biće (čovjek, riba i sl.), ono izvodi određene pokrete, koji mu omogućavaju kretanje po površini vode ili u vodi, dok se pak *loď* kao plovilo u vodi pomiče pomoću pogonskoga mehanizma. S leksičkoga se gledišta u slovačkom i njemačkom jeziku radi o dvjema leksijama istoga polisemnoga leksema (pod *leksijom* razumijevamo formalno istovjetnu, ali značenjski korelativnu sastavnicu polisemne leksičke jedinice; vidi *Krátky slovník slovenského jazyka*, natuknica *plávať*). U češkom, poljskom i hrvatskom jeziku ta se razlika

očituje leksički jasnije, jer se u navedenom paru rečenica u funkciji predikata upotrebljavaju različiti glagolski leksemi. Glagoli *plout*, *plynać* i *ploviti* u usporedbi s glagolima *plavat*, *plywać* i *plivati* imaju djelomično oslabljen leksički sem aktivnost. Ali u navedenim rečenicama ipak ostaju aktivni predikati kao i u analognim rečenicama u slovačkom i njemačkom jeziku. Leksemi *lod'* *statek'* *brod*, koji predstavljaju izvor energije potrebne za izvršavanje predikatom izražene radnje (imaju pogonski mehanizam), zauzimaju poziciju subjekta. Pod utjecajem zauzimanja subjektne pozicije predikate navedene skupine možemo u svim jezicima (*plávať*, *plavat'* *plout*, *plywać'* *plynać*, *plivati'* *ploviti*, *schwimmen*) interpretirati jednako – kao „pomicanje po vodi“.

Iz navedenih primjera proizlazi da uvrštenjem u rečenicu riječ postaje element sustava sa složenim odnosom među elementima, kao i odnosa između elemenata i cjeline. Kao element sustava s određenom strukturom riječ u rečenici često poprima svojstva koja doduše imaju uporište u njegovim sustavotvornim mogućnostima, ali se realiziraju tek uvrštenjem riječi u rečenicu, t.j. u sustav. U skladu s terminologijom V. M. Solnceva takva svojstva nazivamo **sistemske uvjetovanosti svojstvima**.

Po našem je mišljenju neispravna interpretacija koja se u određivanju sintaktičkih značenja orijentira primarno prema leksičkim značenjima riječi uvrštenih u rečenicu pa čak i prema razumijevanju iskazane situacije. Kao primjer navodimo interpretaciju ruskoga jezikoslovca V. V. Bogdanova, koji u rečenici *Vták letí* subjektu pripisuje semantičku specifikaciju agentiv, dok u rečenici *Lietadlo letí* imenici *lietadlo* pripisuje subjektu specifikaciju objektiv, jer je riječ o neživoj supstanciji koju je prema autoru netko morao pokrenuti (Bogdanov 1977). Takva se interpretacija oslanja na spoznaju izvanjezične zbilje, a ne na interpretaciju njezine jezične realizacije.

Međutim, postoje i rečenice s glagolima kretanja *plávať* i *letieť* u kojima se kod imenica sa značenjem subjekta sintaktički izražava suprotnost sema „životnost“, „aktivnost“ nasuprot „neživotnost“, „neaktivnost“. Riječ je npr. o paru rečenica *Chlapec pláva*. – *Drevo pláva dolu vodu*. (češ. *Dřevo pluje dolů vodu*; polj. *Drzewo płynie z prądem rzeki*; hrv. *Drvo pliva nizvodno*; njem. *Das Holz schwimmt das Wasser hinunter*) ili o rečenicama *Vták letí*. – *List letí vzduchom*. (češ. *Pták letí*. – *List letí vzduchem*; polj. *Ptak leci*. – *Liść leci/ fruwa w powietrzu*; hrv. *Ptica leti*. – *List leti zrakom*; njem. *Der Vogel fliegt*. – *Das Blatt fliegt durch die Luft*). Naime, nazivi neživih supstancija *drevo*, *list* ne sadrže sem „izvor energije“. Ako su navedene imenice u ulozi subjekta, ni u glagolskim se leksemima u funkciji predikata ne može pronaći sem „aktivnost“. Razlika u značenju glagolskih leksema u navedenim je parovima rečenica tolika da ih s leksičkoga gledišta treba smatrati dvjema leksijama istoga polisemnoga leksema. Navedene glagolske leksije imaju neaktivno značenje, koje možemo interpretirati kao „biti nošen vodom“, „biti nošen zrakom“ (tu značenjsku razliku registriraju objasnidbeni rječnici svih uspoređivanih jezika).

Glagol *plávať* u ulozi predikata ni u vezi s nazivom žive supstancije u ulozi subjekta ne mora imati samo aktivno značenje. Čim se semantički aktivna rečenična struktura proširi sljedećim obvezatnim participantom sa značenjem komplementa koji je značenjski specificiran kao **modus**: *Chlapec pláva dobre*, u glagolskom leksemu u prvi plan dolazi, dakle „oživljava“, sem „apsolutna valjanost radnje“. U rečenici bez participanta *modus* on postaje suprotnost semu „aktualnost, momentalnost radnje“. Pod utjecajem novih semantičkih od-

nosa predikat *plávať* u rečenici s participantom *modus* postaje neaktivan i služi kao stalna karakteristika subjekta, koju možemo izraziti riječima „dobar je plivač“.

Slično „gašenje“ i „oživljavanje“ semova vezanih uz suprotnost „živa supstancija – neživa supstancija“ pojavljuje se i u rečenicama s aktivnim, u našoj terminologiji *agensnim* subjektivnim participantom specificiranim kao **aktor** (supstancija koja aktivno, kod živih supstancija svjesno, često pomoću instrumenta, djeluje na drugu, neaktivnu supstanciju): *Dieťa naberá zem (lopatkou)*. – *Bager naberá zem (lyžicou)*. (češ. *Dítě nabírá zem (lopatkou)*. – *Bagr nabírá zem (lžíci)*; polj. *Dziecko nabiera ziemię (lopatką)*. – *Kopanka nabiera ziemię (łyżką)*; hrv. *Dijete grabi zemlju (lopaticom)*. – *Bager grabi zemlju (žlicom)*; njem. *Das Kind gräbt den Boden (mit dem Schaufelchen)*. – *Der Bagger gräbt den Boden (mit dem Schaufel)*). I u ovom slučaju u imenici *bager* „oživljava“ sem „izvor energije“.

U paru rečenica *Pes hryzie kosť* i *Pozor, pes hryzie!* u predikatu *hryzt'* u prvi plan dolazi pak suprotnost sema „aktualnost, momentalnost radnje – neaktualnost, općenitost radnje“. U drugoj se rečenici radi o značenju koje možemo leksički izraziti i riječima *Pozor, zlý pes!*

Aktivnu specifikaciju subjekta **aktor** treba jednoznačno razlikovati od agensne, dakle jednako aktivne specifikacije **kauzator**. U agensnoj specifikaciji aktor može se u rečeničnoj strukturi pojaviti participant sredstvo, **instrument** (on je u slovačkom jeziku uglavnom ostvaren padežnim oblikom instrumentala: *lopatkou, lyžicou*). Međutim, u samostalnoj rečeničnoj strukturi on ne može postati aktivna supstancija koja bi samostalno iskazivala radnju grabljenja. Dakle, rečenične strukture **Lopátka naberá zem*; **Lyžica naberá zem* nisu realne. U usporedbi s tim u rečeničnim strukturama sa subjektivnim participantom specificiranim kao **kauzator** nikad se glagolskim leksemom izravno ne imenuje aktivna djelatnost koju vrši subjekt, nego ono što ta djelatnost uzrokuje: *Chlapec ozdobil hrob kvetmi*. (češ. *Chlapec ozdobil hrob květinami*; polj. *Chłopiec ozdobil grób kwiatami*; hrv. *Dječak je grob okitio cvijećem*; njem. *Der Junge schmuckte das Grab mit Blumen*). Značenje tih rečenica možemo shvatiti kao „*chlapec spôsobil* → *kvety ozdobili hrob*“. Iz jezičnoga ostvarenja situacije ne znamo je li dječak cvijeće na grob samo položio ili ga je tamo posadio i sl. Kad bi ta djelatnost bila imenovana izravno, npr. *Chlapec vysadil na hrob kvety*. (češ. *Chlapec vysázel na hrob květiny*; polj. *Chłopiec posadził na grobie kwiaty*; hrv. *Dječak je na grob posadio cvijeće*; njem. *Der Junge pflanzte Blumen am Grab an*) bila bi posrijedi rečenična struktura sa subjektivnim participantom specificiranim kao **aktor**.

Iz kauzativnih konstrukcija možemo uvijek izvesti samostalnu tzv. **ishodišnu rečeničnu strukturu**, u našem primjeru strukturu *Kvety ozdobili hrob*. (češ. *Květiny ozdobili hrob*; polj. *Kwiaty ozdobily grób*; hrv. *Cvijeće je ukrasilo grob*; njem. *Blumen schmuckten das Grab*). U njoj subjektivni participant **kvety** opet ima aktivnu, agensnu specifikaciju **realizator**. Riječ je o supstanciji koja sama po sebi, svojom biti ostvaruje radnju sadržanu u predikatu. U spomenutom primjeru riječ je o radnji ukrašavanja. Termin **ishodišna ili uvrštena rečenična struktura** preuzeli smo od G. A. Zolotove (1973: 214). Da je u slučaju specifikacije **realizator** riječ o aktivnoj subjektivnoj specifikaciji svjedoči mogućnost transformacije navedenih rečenica u pasivne rečenične strukture: *Hrob bol ozdobený kvetmi*, *Hrob sa (na sviatok Všetkých svätých) ozdobi kvetmi*. Na interpretaciju imenice *kvety* kao neaktivne subjektivne specifikacije navodi nas upravo prisutnost sema „neživotnost“, a osim toga i odsutnost sema „izvor energije“ u njezinom leksičkom značenju. Međutim, u istom se rečeničnom značenju mogu

pojavljivati i imenice koje imaju sem „izvor energije“: *Vichrica pováľala stromy* ili pak sem „životnost“ ako živa supstancija sama po sebi, svojom biti ostvaruje u predikatu obuhvaćenu djelatnost: *Demonštranti zapľnili ulice* (dakle, sami, svojim tijelima su realizirali djelatnost zauzimanja prostora).

Rjeđe se pojavljuju kauzativne konstrukcije iz kojih se može izvesti samostalna rećenićna struktura sa subjektom specificiranim kao **procesor**: *Šofér zaboćil autom doprava* = *šofér spósobil* → *auto zaboćilo doprava* te njegov podtip **produktor**: *Žiak vřzga stolićkou* = *žiak spósobuje* → *stolićka vřzga* i nadalje – rećenićna struktura sa subjektom specificiranim kao **aktor**: *Vyviezli sme sa výťahom na 4. poschodie* = *my sme spósobili/ iniciovali* → *výťah nás vyviezol na 4. poschodie*.

Kauzativne rećenićne konstrukcije pripadaju onim strukturama s aktivnim subjektom, u kojima se pogrešna interpretacija, izazvana fascinacijom leksićkim znaćenjem glagolske leksije sa semom „kauzativnost“, pojavljuje najćešće. Osim kriterija ishodišne rećenićne strukture u izdavanju kauzativnih rećenićnih struktura pomaže nam i kriterij prema kojem od rećenićnih struktura s kauzatorom ne možemo tvoriti derivirane pasivne rećenićne strukture. Zato za razliku od drugih jezikoslovaca u kauzativne rećenićne strukture ne uvrštavamo rećenićne strukture *Ján rozbil výklad kladivom* (Fillmore 1968) ili *Otec rozsvietil lampu* (Daneš, Hlavsa et al. 1981), u kojima je moguća derivacija *Okno bolo rozbité Jánom (vćera)*, *Lampa bola rozsvietená otcom*, *Lampa sa rozsvietila iba na Vianoce*. Mogućnost derivacije uvjerava nas u to da su posrijedi rećenićne strukture sa subjektom specificiranim u našoj terminologiji kao **aktor**.

U paru rećenica *Chlapec pláva. – Chlapec pláva dobre* pokazali smo kako se dodavanjem participanta **modus** rećenićnoj strukturi aktivni predikat *plávať* iz prve rećenice promijenio u neaktivni predikat „biti dobar plivać“ u drugoj rećenici. Međutim, dodavanje drugoga obvezatnoga participanta semantićke strukture rećenice ili različita hijerarhizacija leksićki istovjetno zauzetih participanata semantićke strukture rećenice nema uvijek za posljedicu promjenu sintaktićkoga, predikatnoga znaćenja glagolskoga leksema. Kao dokaz navodimo par rećenica s različito hijerarhiziranim participantima sa znaćenjem objekta: *Mama utiera nábytok (od prachu). – Mama utiera prach (z nábytku)*. Leksićki različit sastav participanta **objekt** sa specifikacijom **paciens** ima za posljedicu da se u navedenim rećenicama u znaćenju predikata primjenjuju različite leksije glagola *utierať* (znaćenje prve mogli bismo objasniti kao „pokretom, obićno materijala, lišiti površinu nećega, u ovom slučaju prašine“, a znaćenje druge leksije najbolje možemo objasniti rijećima „pokretom, obićno materijala, odstraniti s površine“). Unatoć različitom leksićkom znaćenju, predikat ima u objema rećenicama jednaku aktivnu specifikaciju **akcija**. Na to nam ukazuje mogućnost derivacije takvih rećenićnih struktura u rećenice s pasivnom rećenićnom perspektivom (prema terminologiji slovaćkoga jezikoslovca J. Kaćale, 1976): *Nábytok bol utieraný mamou; Prach bol utieraný dnes ráno; Prach sa utiera každý týždeň*. Navedena znaćenjska razlika leksija *utierať 1* i *utierať 2* sa stajališta rećenice kao sustava prema spomenutoj terminologiji V. M. Solnceva je **sistemski neutralno svojstvo** slovaćkoga leksema *utierať*.

Iz naših razmišljanja o odnosu leksićke i sintaktićke semantike proizlazi da su leksićko i sintaktićko znaćenje rijeći međusobno uvjetovani, ali ne i istovjetni entiteti. Zato je u otkrivanju leksićkoga i sintaktićkoga znaćenja rijeći neophodno primjenjivati metodu

kombinacije leksičkoga i sintaktičkoga istraživanja, koju smo u našem prilogu nastojali približiti i koju je u svojoj leksikološko-sintaktičkoj studiji *Štruktúra slovenského slovesa* već 1943. godine izvrsno opisao ugledni slovački lingvist E. Pauliny, tvorac termina **intencija glagolske radnje**, i to na sljedeći način: „... raz sa skúma výraz vo vete sám osebe a hľadí sa zistiť, nakoľko usmerňuje a určuje význam vety, raz sa zasa skúma veta ako celok a hľadí sa vyskúmať, nakoľko štruktúra vety určuje význam výrazu vetu skladajúcich“ (navedeno djelo: 12).² To dvostruko vrijedi za značenje glagola, koji predstavlja osnovni suodnosni element u rečenici. Iz navedenih je primjera vidljivo da se prilikom otkrivanja njegova leksičkoga i predikatnoga značenja, pogotovo u slučaju polisemnoga glagola, dobro osloniti i na njegovo leksičko i rečenično ostvarenje u drugim, prije svega genealoški srodnim jezicima. Različito leksičko ostvarivanje u drugim jezicima je dodatni argument za otkrivanje novoga značenja glagola u proučavanom jeziku.

² „... ponekad se izraz u rečenici proučava sam za sebe pa se nastoji odrediti koliko usmjerava i određuje značenje rečenice, a ponekad se rečenica proučava kao cjelina i nastoji se istražiti koliko struktura rečenice određuje značenje izraza koji tvore rečenicu.“